

СТРУКТУРНІ ТА ФУНКЦІОНАЛЬНІ ЗМІНИ ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ ІСТОРИЧНИХ РОБІТ ПЕРІОДУ РОМАНТИЗМУ

У дослідженні розглядається джерельна база історичних робіт періоду романтизму як певна структура. Введення принципу структурності вимагає виділення структурних елементів та визначення характеру зв'язку між ними. Для з'ясування структурних елементів джерельної бази історичних робіт проведено її порівняльний аналіз.

Ключові слова: джерельна база, романтизм, структура, аналіз.

В исследовании рассмотрена источниковая база исторических работ периода романтизма как определенная структура. Введение принципа структурности требует выделения структурных элементов и определения характера связи между ними. Для выяснения структурных элементов источниковой базы исторических работ проведен её сравнительный анализ.

Ключевые слова: источниковая база, романтизм, структура, анализ.

In the research a source base for historical works of Romanticism period as a certain structure was analysed. The introduction of structural principles demands picking out the structural elements and determining the character of communication between them. In order to define the structural elements of the sources' base for historical works it was realized its comparative analysis.

Keywords: source base, Romanticism, structure, analysis.

Дослідження джерельної бази історіографічних робіт є на сьогодні однією з пріоритетних тем вітчизняного джерелознавства.

Вперше у вітчизняній науці на важливість дослідження джерельної бази історичних робіт того чи іншого періоду, як базового матеріалу для з'ясування характеру перебігу джерелознавчих процесів, звернув увагу М. Ковальський. Він же вперше в українській науці окреслив зміст терміна «джерельна база»: «Відомий український джерелознавець проф. М.П. Ковальський предмет історіографії джерелознавства визначив як історію вивчення історичних джерел. Ним же запропоновано і періодизацію історіографії джерелознавства, де початковим етапом потрібно вважати першу половину і середину ХІХ ст., коли формувалися витoki наукового джерелознавства, що знайшло своє відображення у перших наукових узагальнюючих роботах з історії України Д. Бантиша-Каменського, М. Маркевича, дослідження окремих проблем М. Максимовичем, М. Костомаровим, П. Кулішем, Я. Головацьким та ін.» [1].

У нашому дослідженні ми спробуємо розглянути джерельну базу історичних робіт періоду романтизму як певну структуру. Введення принципу структурності вимагає виділення структурних елементів та визначення характеру зв'язку між ними [2].

Для з'ясування структурних елементів джерельної бази історичних робіт, аналізу яких і буде переважно присвячено це дослідження, порівняємо джерельну базу різних епох. Описуючи їх стан термінами сучасного джерелознавства, можна зазначити, що всі вони складаються з джерел, які можна віднести до певного виду: письмових, усних і т. д. У межах окремого виду від епохи до епохи відбуваються певні

зміни, які можна охарактеризувати як кількісні (прирощення певного виду джерел), але й якісні (збільшення в межах виду джерел якоїсь певної групи джерел).

Ми можемо спостерігати також збільшення видів історичних джерел за рахунок введення в науковий обіг нових артефактів минулого, що особливо динамічно відбувалося в XIX ст.

Кожна епоха (чи то просвітництво, чи романтизм, чи позитивізм) виділяла свою пріоритетну групу джерел. Домінуючу групу джерел можна визначити за частотою посилок дослідників на них; великим об'ємом матеріалу, залученого з них; за окремими дослідженнями, котрі та чи інша епоха присвячує «улюбленому джерелу» і т. д. Хоч кожна епоха мала свій набір «улюблених» джерел, які вона, як правило, сама і вводила вперше в науковий обіг, але джерельна база продовжувала містити велику частку «традиційних» джерел, тобто джерел, якими послуговувалася й минула епоха.

Отже, можемо виділити наступні структурні елементи, що складають структуру джерельної бази історичних робіт тієї чи іншої епохи: два великих блоки, які можна означити через відношення до певного виду як традиційні види джерел і нові види джерел. У межах традиційного виду джерел можна виділити наступні елементи: використання традиційних джерел, що використовувалися й попередньою історіографією; групу джерел, що склали кількісне прирощення традиційних джерел; появу нових груп джерел у межах традиційного виду джерел. Окрім того, можна виділити ще один структурний елемент – «пріоритетну групу джерел». Вона може складатися як із традиційних джерел, так і нових, уведених, зокрема, епохою романтизму.

Традиційним видом джерел, що здавна використовувався при висвітленні історичних подій, були письмові пам'ятки минулого. Перефразовуючи слова К. Ясперса, можемо говорити, що людська історія починається там, де з'являються письмові джерела. Традиційними при висвітленні давньої історії вважалися твори грецьких та римських авторів. Історики в добу романтизму мали вже певний арсенал творів античних авторів, виданих у XVIII-XIX ст. Вони продовжують використовувати твори Геродота, Птолемея.

Для висвітлення історії Київської Русі використовували групу джерел, умовно поділену на «внутрішні» та «зовнішні» джерела. До зовнішніх були віднесені відомі вже раніше візантійські джерела з історії Київської Русі, видані Стріттером. Хіба що інколи робилися нові переклади вже відомих текстів для уточнення якогось історичного факту. До традиційних зовнішніх джерел були віднесені й західні джерела: німецькі, польські. Українські історики-романтики особливо широко використовували твори німецьких авторів. Так М. Максимович часто цитує Дітмара.

Твори вітчизняного літописання відносилися до «внутрішніх джерел». Особливо популярною залишалася «Повість минулих літ». Продовжують використовувати також «публічні і державні грамоти». Саме вони, зокрема, склали основу дослідження Д. Зубрицького «Критико-історичної повісті минулих літ Червоної та Галицької Русі».

Активізують романтики пошуки джерел стосовно такого періоду української історії, як входження українських земель до складу Великого Князівства Литовського. З відкриттям Київської археографічної комісії були не лише видані одні з найголовніших законодавчих регулюючих актів цього періоду («Устава на волоки»), але й розпочато Іванишевим вивчення актового матеріалу цього періоду, що пролило світло на не досліджуваний до того період української історії.

Конституції польські, договори та законодавчі акти, польські хроніки, татарські та турецькі хроніки продовжували використовуватися в якості джерел для висвітлення історії козаччини. Особливо важливим історичним джерелом ще з часів дослідження цієї теми Міллером вважалися реєстри козацького війська. Меншою популярністю у романтиків користувався «Синопис», ставлення до якого було досить скептичним.

Джерельна база історіографічних робіт у другій половині XIX ст. кількісно зростає. Збільшився об'єм використання традиційних джерел. Так серед письмових джерел збільшився обсяг використання актової документації, оскільки велика частина її була опублікована в першій половині XIX ст. Специфікою дослідження з історії України стало використання місцевої актової документації. Більш широко почали залучатися акти, що відносилися до історії Русі, конституції польських сеймів, документація Гетьманщини. Джерельну базу української історіографії в цей час збагатили введення до наукового обігу А. Скальковським архіву Запорозької Січі.

Преромантична доба розширює видові рамки залученого джерельного матеріалу. Окрім традиційних для пізнього козацького літописання польських наративних джерел та самих козацьких літописів, історики першої чверті XIX ст. час від часу використовують фольклорні та етнографічні джерела. Але все ж таки для історіографії цього періоду найбільш репрезентативними є актові джерела, причому серед широкого спектру актового матеріалу найбільш вірогідними вважалися акти законодавчого характеру. Так, за твердженням О. Журби, Д.М. Бантиш-Каменський був покликаний, в основному, через своє чудове знання офіційних актів, які досі були зовсім недоступні малоросійським дослідникам [3]. Найбільш новим і повним у джерелознавчому плані стали ті частини «історії Малоросії», в яких автор досліджує або стосунки України з Росією, або період історії, коли українські землі перебували у складі Російської імперії. Джерела, виявлені Д. Бантишем-Каменським у російських архівах, довго викликали інтерес у дослідників, які займалися історією України.

Послідовник Д.М. Бантиша-Каменського в справі написання повної історії України М. Маркевич теж часто посилається на офіційні документи, але вже на ті, що ілюструють українсько-польські стосунки й висвітлюють більш ранній період. Для пошуку документів, що стосуються перших козацьких повстань, а також договорів і домовленостей польського уряду з представниками козацької верхівки, він поїхав у Польщу. В той же час були актуалізовані такі види джерел, які попередньою традицією вважалися малоцікавими. Це, зокрема, приватноправові акти. Якщо в першій половині XIX ст. увагу приділяли офіційно-правовим актам: законам, указам центральної влади («Руська правда», «Устава на волоки», царські укази та королівські грамоти, гетьманські універсали загальнодержавного значення і т.ін.), то з середини XIX ст. виникає інтерес до приватноправових актів. Так М. Максимович уперше оцінив джерельний потенціал цих письмових свідчень. Показовим є той факт, що зробив він цей висновок фактично на тому самому матеріалі, що й у свій час зігнував, як джерело, М. Берлінський. Досліджуючи історію Києва, М. Берлінський використовував матеріали київського магістрату, але, оцінюючи його джерельний потенціал, зігнував велику кількість судових справ, накопичених у ньому. Він негативно оцінив такого роду матеріал, тоді як М. Максимович використовує такі судові справи як джерело встановлення місцезнаходження вже не існуючого історичного об'єкта. Там, де М. Берлінський плутається в здогадках або зовсім уриває дослідження за браком джерельних свідчень, М. Максимович отримує важливий джерельний факт.

Збільшилася кількість наративних джерел. Досить новим письмовим джерелом до історії Київської Русі в цей час стали опубліковані повідомлення арабських мандрівників, виданих Х. Френом та Ф. Шармуа.

Популярними в другій чверті XIX ст. стали й скандинавські джерела – саги.

Завдяки виданню «Повного зібрання Руських Літописів» в 40-х роках XIX ст. збагатився арсенал із джерел «внутрішнього характеру». Залучалися також і зарубіжні зразки літописання, серед яких були й фальсифікати, скажімо, «Краледворський рукопис». Як джерело, активно залучалися зразки пізнього літописання, зокрема, «Густинський літопис».

Для дослідження історії XVI-XVIII ст. продовжували використовувати козацькі літописи, причому їх спектр завдяки новим знахідкам у другій чверті XIX ст. значно розширився («Самовидець», «Величко», «Історія Русів»). Розширилося також використання польських хронік, серед яких були й фальсифікати. Але не лише кількісне збільшення письмових джерел характеризують ті зміни, що відбулися з джерельною базою історичних робіт періоду романтизму. До письмового виду джерел були введені нові групи. В цей час актуалізувалися джерела «приватні й особисті».

Ще одним нетрадиційним історичним джерелом, яке охоче використовували українські історики-романтики, були релігійні тексти. У романтиків часто зустрічаємо переспіви різних фрагментів Біблії. Псалми Давидові, книга пророка Ісайї, книга пророка Іезикіїля з-поміж інших священних текстів були найбільш популярними.

Набагато активніше використовувалася в період романтизму література в якості історичного джерела.

Перша половина XIX ст. загалом ввела велику кількість артефактів минулого в якості історичних джерел, за рахунок чого в період романтизму відбулося видове розшарування джерельної бази історіографічних робіт. Одні види джерел зберігають актуальність і донині, інші – виходять з обігу разом із згасанням романтичної епохи.

До першої групи відносяться етнографічні джерела, джерельний потенціал яких розкрили саме історики-романтики. Вони були залучені романтиками відповідно до їх уявлень про існування «внутрішньої історії», що вимагало висвітлення таких площин, як народне буття, побут, традиції, вірування, специфіка народної історичної пам'яті і т. д. Жоден український історик-романтик у висвітленні української минувшини не обійшовся без залучення етнографічного і фольклорного матеріалу. Наведемо лише деякі зразки їх використання. Так характерною рисою вже першого історичного роману П. Куліша «Михайло Чернишенко...» було широке залучення етнографічних джерел. М. Костомаров узагалі вважав, що висвітлення української історії XVI ст. без залучення української народної поезії буде неповним. Як базове джерело, історичні пісні будуть залишатися для нього до кінця життя. Важливим джерельним компонентом були вони і для І. Срезневського. Як основна джерельна база, постають вони в історичному нарисі П. Куліша «Україна», що вважається романтичною спробою по-новому узагальнити історію України.

Як до повноцінного історичного джерела, ставився М. Максимович до переказів. Він неодноразово висловлював захоплення тим інформативним потенціалом, що вони несуть. Зокрема, у своїй праці «Про значення імені «Траян», згаданого в Слові о полку Ігоря».

Окремою темою дослідження в якості історичних джерел виступають перекази у теоретичних роботах М. Костомарова. А його праця «Богдан Хмельницький» у фундаментальних речах спирається саме на такі нетрадиційні джерела попри насиченість роботи посиланнями на акти та літописи. Зрештою, саме такі джерела є базовими в добу романтизму для з'ясування ключових питань. Так само на основі фольклорного матеріалу П. Шафарик довів автохтонне походження слов'ян. Романтична історіографія була спрямована також на вирішення етногенетичних питань. Для етногенезу дуже важливо, щоб етнос самоідентифікувався, розрізняв своє і чуже, а також мав цілий ряд індивідуальних рис. Джерелом для реставрації світоглядно-мислительного комплексу слов'ян у цей час був саме фольклор.

Значне місце дослідження традицій, ментальних уявлень посідають у дослідженні Галицької Русі Д. Зубрицького.

Коллективним джерелом, тобто таким, яким широко користувався весь загал українських істориків-романтиків, можна назвати й мову. Саме за ним вивчалася таке важливе питання, як прояви національної свідомості. Зокрема, М. Максимович

робив висновки про автохтонне походження українців на тій підставі, що вони здавна вважали себе русами, а запорозькі козаки називали батьківщиною Україну.

Романтики відкрили для себе великий джерельний потенціал вивчення топонімів, серед яких вони намагалися віднайти найдавніші варіанти назв, які б вказували на особливості мислення, світогляду, уявлення давніх слов'ян.

Як уже зазначалося, цілий ряд історичних джерел, які й на сьогодні не втратили свого інформативного потенціалу, були введені саме в епоху романтизму. Щодо суттєвого розширення уявлень про те, що є історичним джерелом, свідчить той факт, що археографічні видання КАК містили не лише письмові пам'ятки, а й археологічні матеріали. Якщо акти й літописи були досить традиційними джерелами для минулої історіографії, то археологічні артефакти актуалізувалися лише в кінці XVIII ст. і тільки розпочали свій шлях в якості історичних джерел, розширюючи тим самим видове різноманіття джерельної бази.

Дослідження Й. Вінкельмана про мистецтво Геркулама і Помпей стало імпульсом в XIX ст. для вивчення археологічних пам'яток у якості історичних джерел. У першій половині XIX ст. все більшого значення для висвітлення давньої історії набувають археологічні знахідки. П. Шафарик залучає археологічні знахідки до переліку історичних джерел. Було усвідомлено їх значення для висвітлення давньої історії на фоні інших джерел, а також рівень розробки цього виду джерельної інформації: «після простої розповіді Геродота до VIII, або навіть до IX століття, впродовж не менше тисячі років, всі літописи так невпевнено говорять про рух народів, так недостатньо передають побут і звичаї, що мимоволі відчуваєш потребу в інших джерелах, які пояснювали б слова літописів і доповнили найважливішу сторону історії народу, відкривали б його вірування, весь домашній побут його» [4].

І хоча археологічні знахідки залучали в своїх роботах М. Марков і М. Берлінський, вони в них поставали швидше як ілюстративний матеріал. Тоді як у дослідженнях романтиків, завдяки певним методам узагальнення археологічного матеріалу, таким як класифікація, типологізація, порівняння, вони виступають у якості повноцінних історичних джерел. Узагальнюючою працею, що розкриває потенціал цього виду залишків минулого при використанні певної методики, можна вважати роботу М. Максимовича «Українські стріли». Серед українських істориків зазначеного періоду найактивніше дослідженням історії давньоруських міст займався М. Максимович. Серед них знайшли відображення історія Переяслава, Вишгорода, але найбільше місце в творчому доробку видатного історика займають дослідження історії Києва.

Як уже зазначалося, давно було помічено, що від епохи до епохи джерельна база історіописання змінюється. Але змінюється вона не лише в сторону розширення. В період романтизму використовувався в якості історичних джерел ряд таких речей і явищ, які в попередніх епохах не вважалися такими.

Окрім етнографічних та археологічних джерел, які широко використовувалися романтиками в якості історичних, використовується фактор землі: широко залучаються геологічні знання, на відміну від географізму просвітництва. Так в німецьких геологічних школах кінця XVIII ст. – початку XIX ст. була створена своєрідна концепція історії землі та її впливу на життя людини. Одним з перших, хто пропонував залучити в якості історичного джерела історію тектоніки не лише у всесвітньому масштабі, але й до історії України, був М. Гоголь. У його програмовій статті в «ЖМНП», що вважалася апробацією майбутнього курсу історії, М. Гоголь поставив у пряму залежність характер історії України від тих тектонічних процесів, що проходили на її території. Найбільш виразне явище історії – козаччину – він розташовував і пов'язував із найбільш виразною територією України – із Запоріжжям (із дніпровськими порогами). Саме там рівнинний спокійний ландшафт

змінюється і перетворюється на динамічний, із елементами гірського ландшафт. Навколо цієї «гори» й розміщується та протікає найбільш динамічна і виразна історія України. Ця концепція знайшла відображення в історіографічних поглядах багатьох українських романтиків (П. Куліша, А. Скальковського, І. Срезневського).

Почасти археологічні знання в період романтизму переплелися з геологічними уявленнями, набувши своєрідних форм, що відобразилося в образі «книги землі» як достовірного історичного джерела. Таке видове розширення джерельної бази за рахунок усних та матеріальних видів джерел призводить до якісної зміни джерельної бази історіографічних робіт, що знайшло відображення у виділенні романтичною історіографією пріоритетної групи джерел.

Суттєвою рисою джерелознавчих праць стало і те, що пріоритетними джерелами в період романтизму почали вважатися, перш за все, ті джерела, що ігнорувалися попередньою історіографією: численні міфи, перекази, оповіді, пісні – все те, що збереглося і культивувалося народною пам'яттю. В наш час уже доведено цінність цих пам'яток як історичних джерел. Зокрема, міфи – це історичні оповіді, вкладені в міфологічні образи; етнографічні матеріали несуть фрагменти історичної реальності подекуди в її прадавній, незмінній формі.

М. Максимович згадує про давній Київський літопис. Але місцезнаходження Андріївської церкви вивчає не за літописами, а за «Тератургією» й за цитатами зі списку, наведеного О. Бодянським у своєму дослідженні. М. Максимович у 60-х роках фактично не відходить від свого попереднього принципу вибору джерел. Так само довіряє переказам, пісням, легендам. «Предание» здобуває особливого, поважного відтінку в період романтизму, тоді як для Шльоцера, Татищева, Берлінського – це непотрібний хибний матеріал. Хоч у період романтизму більш системним став розшук джерел, зокрема, це стосується встановлення послідовності й знання різноманітних літописних списків, але базовими для нього джерелами, зокрема, в такій проблемній темі, як вивчення легендарної церкви, залишаються, так би мовити, бічні джерела – уривок із сумнівного життя св. Володимира, переписаного Боденським і вставленого в сучасне дослідження про мову, а також «Тератургія» Афанасія Кальнофойського, що є, по суті, збірником легенд [5].

Особливістю джерелознавчих студій було те, що серед великої кількості літописів надавали перевагу тим, які найбільше приділяли увагу висвітленню подій Південної Русі і створювалися на її території. Так одним з найулюбленіших став Київський літопис. Для дослідження історії Галицької Русі Д. Зубрицький пріоритетну роль надавав Волинському літопису.

Під час написання творів на історичну тематику романтики використовували не лише власні національні джерела, а й інші, наприклад, польську «Велику хроніку о Польщі, Русі і їх сусідів 11-13 ст.» тощо. Підроблений В. Ганкою та його однодумцями «Краледворський рукопис» також був історичним джерелом для українських поетів-романтиків [6]. У більшій мірі використовувалися підроблені історичні пісні, ніж справжні. Великою популярністю також користувався сумнівний з точки зору сучасного джерелознавства «Лист Сірка». І, безумовно, фаворитом романтичних джерелознавчих студій була «Історія Русів». М. Максимович присвятив її дослідженню багато часу [7]. Тут «Історія русів» виступає в подвійній якості. Перш за все, – це історичне джерело, одне з основних, з допомогою якого М. Максимович досліджує життя Петра Конашевича-Сагайдачного. В підрозділі «Анахронізми в повістванні про Сагайдачного» він аналізує анахронізм-помилку, допущену Кониським щодо П. Могили і П. Сагайдачного, яких він робив сучасниками. З допомогою додаткових джерел М. Максимович відновлює правдивість історичного факту, усуваючи анахронізм. Але цим М. Максимович не обмежується. «Історія русів», зокрема епізод з датами життя Сагайдачного і Могили, проаналізований не лише щодо правдивості факту як певне джерело, але й як певний артефакт,

пам'ятка епохи, певний концептуальний задум Кониського. При такому підході помилка, анахронізм перетворюється на важливий ідеологічний елемент, не випадковий, а навмисний у загальній концепції Кониського історії України, що пробуджувала нові емоції.

Отже, ми розглянули окремі елементи, що складають структуру джерельної бази та ті зміни, яких зазнала джерельна база історіографічних робіт першої половини XIX ст. під впливом романтизму. Епоха романтизму значно розширила уявлення, у порівнянні з епохою просвітництва, про те, що може бути джерелом для пізнання минулого, розширивши видове різноманіття джерельної бази, ввівши етнографічні, фольклорні та літературні пам'ятки як історичні джерела, займалися археологією, геологією, топонімікою, мовознавством, ввели цілий ряд нетрадиційних історичних джерел. У той же час романтизм сформував своє уявлення про ідеальне джерело для історіографії – це національно забарвлений наратив із високим ступенем міфологізації, як правило, викладений у поетичній формі.

Джерела та література

1. Отаманенко А. Деякі проблеми дослідження історії джерелознавства та археографії // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Образи науки: Міжвуз. зб. наук. пр. – Д., 2000. – С. 13.
2. Див. визначення «Структури» – Философский энциклопедический словарь. – М., 1983. – С. 657.
3. Журба О.І. Становлення української археографії: люди, ідеї, інституції. – Д., 2003.
4. Парсек В. Курганы и городища Харьковского, Валковского и Полтавского уездов // Русский исторический сборник, изданный Обществом Истории и Древностей российских. – Кн. 2. – М., 1839. – С. 202.
5. Історія української літератури. – Т. 1. – К., 1967. – С. 290.
6. Бовсунівська Т. Естетика українського романтизму. – К., 2003. – С. 227.
7. Максимович М. Дослідження про гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного // Московитянин. – № 10. – С. 347-370.